

MENINIS ŽODIS PRIEŠ SMURTAŲ IR PRIEVARTAŲ

ARTIST'S WORD AGAINST COMPULSION
AND VIOLENCE

Petras Bražėnas

Vilniaus pedagoginis universitetas

T. Ševčenkos 31, LT-03111 Vilnius

El. paštas: llk@vpu.lt

Summary

The literature of Soviet times began to free itself from the yoke of the standards of socialist realism earlier than the creators of the political and ideological system who had imposed this yoke. The article presents interpretations of several novellas by National prize winner Juozas Aputis. An attempt is made to disclose how with the help of artistic devices - most often Aesopian language - the author challenges the system where compulsion and violence are its characteristic features.

The Author Looks for a Way out - an unusual title given to one of his short stories. The title has a deeper meaning than the surface one: it virtually expresses the aspiration of Soviet Lithuanian literature to take up the position of cultural resistance.

Keywords: *artistic word, a human being, cultural resistance.*

Anotacija

Sovietmečio literatūra iš socialistinio realizmo normatyvų jungo ėmė vaduotis daug anksčiau, negu jos kūrėjai iš tą jungą uždėjusios politinės ir ideologinės

sistemos. Straipsnyje pateikiama kelių Nacionalinės premijos laureato Juozo Apučio novelių interpretacija. Joje bandoma atskleisti, kaip meniniu žodžiu – dažniausiai ezopine kalba – buvo metamas iššūkis tai sistemai būdingai prievartai ir smurtui prieš žmogų.

Įvadas

Sovietmečio literatūra, iš socrealizmo estetikos normatyvų jungo išsivadavusi daug anksčiau negu jos kūrėjai kartu su visa tauta išsivadavo iš tą jungą uždėjusios politinės ir ideologinės sistemos, gerai įsisavinusi ezopinę kalbą, savotišką „mimikos“ ir „gestų“ sistemą susikalbėjimui su išmintingu, nujaučiančiu skaitytoju, nusipelnė didesnio nei iki šiol susilaukia naujųjų laikų hermeneutikos dėmesio. Kai kalbam apie menininkų kultūrinės rezistencijos dvasią, kuri pakeitė kitas pasipriešinimo formas, dažnai apsiribojam tik tuo literatūriniu palikimu, kuris buvo rašomas „į stalčių“. Tuo tarpu tai, kas savo dvasia iš esmės priklausė „stalčiams“, bet praslydo pro nesuprantančių ar jau pradėjusių „nenorėti suprasti“ cenzorių ir kitų ideologinių prievaizdų akis, kas buvo tos mielės, iš lėto ruošusios tautą atgimimui, nėra iki šiol plačiau apmąstyta.

Juozo Apučio kūryba šiuo atžvilgiu netelpa į vieną lentyną: yra joje ir stalčiuose ilgai išgulėjusių kūrinių (apysakos *Skrudėlynas Prūsijoje*, *Vargonų balsas skalbykloje*, kai kurios novelės), yra laimingai pro cenzūros gaudykles praslydusių, yra ir tokių, kurie, eksploatuodami universalesnes temas ir situacijas, paprastai nebepatraukdavo ideologinių prievaizdų dėmesio. Tad tam, kas imsis tyrinėti pasipriešinimo dvasios raišką sovietmečio prozoje, ji, Apučio kūryba, neabejotinai taps vienu iš turtingiausių šaltinių.

Šios interpretacijos tikslas yra pagvildinti antraštėje nurodytą itin svarbų ir įdomų aspektą. Intis tokio uždavinio pirmiausia paskatino tai, kad jaunesnės kartos skaitytojas, tarkim studentiško amžiaus skaitytojas, kaip skaitytojas brandęs, jau nepriklausomybės metais, blankiai beprisimenąs Baltijos kelio euforiją ar sausio

tryliktosios tragediją ir tik iš memuarų girdėjęs apie gyvulinius vagonus, į tremtį vežančius jo senelių kartą, miestelių aikštėse suguldytus partizanų lavonus, ant virvių pakabintus iš bado nebepastovinčius „subendrintus“ pirmųjų kolūkių gyvulius ir daugybę panašių dalykų, skaitydamas Apučio prozą, jau nebepastebi daugelio dalykų, kurie anais laikais buvo savotiški slaptažodžiai, autoriaus susikalbėjimo su skaitytoju kodai, užuominų, aliuzijų, ezopinės kalbos forma pridengti skaudžiausi menininko išgyvenimai ir refleksijos. Prievarta, smurtas, žmogaus pastangos pasipriešinti ar bent tyliai atsilaikyti priklauso būtent prie tokių išgyvenimų ir refleksijų. Apučio prozoje įgavusių ypač sugestyvių meninių pavidalų.

1

Novelė *Autorius ieško išeities*¹ atkreipia dėmesį pačiu novelei nebūdingu pavadinimu. Išeities ieškojimas yra įprastinė kūrėjo būsena. Dar daugiau: kiekvienas žmogus kasdienėje buityje pakliūna į begalę situacijų, kurios laukia jo sprendimų ir apsisprendimų. Bet atviras, išankstinis deklaravimas, kad „autorius ieško išeities“, yra neįprastas, intriguojantis, žadantis. Novelės pradžia sumaišo visas kažko neįprasto laukiančio skaitytojo kortas. Prisiminkime jos pradžią: „Situacija yra tokia“... O toliau beveik klasikinės prozos intonacija apibrėžiamas veiksmo laikas ir erdvė, pristatomi veikiantieji asmenys: „...ant kalnelio, palei Garspjaunio pelkes, iškasta didelė siloso duobė. Birželio pirmoji pusė, taigi prasidėjusi vasara. Vyturiai ilgai būna ore, nes lizdai jau tušti. Siloso duobės du galai nuožulnūs, kad traktoriukai su priekabomis galėtų laisvai įvažiuoti ir per kitą galą išvažiuoti“. Buitiškesnio, lakoniškesnio scenovaizdžio nė nesugalvosi, ir jeigu jį cituojame, tai tik todėl, kad pabrėžtume, kaip taupiai, tiksliai, dalykiškai esame įvedami į situaciją. Šitokio pobūdžio pasakojimo

¹ Straipsnyje šitos ir kitų novelių tekstai cituojami iš rinkinio *Gegužė ant nulūžusio beržo* (Vilnius: Vaga, 1986).

pavyzdžių Apučio novelistikoje gausu, ir kitu atveju prie jų nė nesustotume. Bet čia įvyksta keistas dalykas, savotiškas, kaip pasakytume perfrazuodami tarnybinės etikos sargų formuluotę, mūsų lūkesčių ir pirmojo išpūdžio konfliktas: kiek idiliškas (birželis, vasaros pradžia) novelės veiksmo laikas ir vaikus jau išvedusių vyтуриų užpildyta erdvė labai jau nesiderina prie to, apie ką pareiškia novelės pavadinimas. Gal pirmu skaitymu ir nepastebėta, vėliau sąmonę vis stipriau kirbina ir kita priešprieša: aukštas vasaros dangus (vyturiai – ne kregždės, jie net prieš lietu pažemiu neskraido) ir siloso duobė, ją prisimenančiam kelianti ne itin poetiškas asociacijas.

Toliau pamatysime, kaip šitos buitinės priešpriešos peraugs į tokias, kurias jau galėtume pavadinti būties priešpriešomis, bet autorius kol kas nusprendęs pristatyti savo novelės veikėjus – du *traktoristus*, dar tris duobėje dirbančius vyrus ir dvi moteris. Jeigu nebūtume iš anksto pervertę į kitą pusę dar neperskaityto puslapio ir nepamatę, kad trečiajame puslapyje novelė ir baigsis, po tokios ekspozicijos galėtume laukti kokios tikrai intriguojančios situacijos ar įvykio, bent jau netrumpo pasakojimo. Dabar gi neišvengiamai imi nuogąstauti, kad po gana nuotaikingo personažų pristatymo kokiai nors įdomesnei istorijai tikrai neliks nei laiko, nei vietos. Nuogąstavimai nuogąstavimais, bet trijų puslapių novelės nepaliksi neperskaitytos iki galo. Pasiduokime autoriaus valiai, tuo labiau, kad jo kategoriškai (ir vėl – kiek neįprastai) pareiškta: „Šitam visam atsitikimui reikia penkių vyrų“. Pagaliau kitas skaitytojas gal net neturi įpročio iš anksto pasverti novelės apimtį. Tokiam iš tiesų nėra kada dairytis, nes charakteristikos iš tiesų kad ir lakoniškos, bet labai ryškios, nuotaikingos, vienu metu ir šypsena keliančios, ir apie kažkokią grėsmę įspėjančios.

Imantis detalesnės nedidelio kūrinio analizės racionaliausia būtų turėti prieš akis jį visą, bet šiuo atveju tiesiog pasitikėsime gausių citatų iškalbingumu.

Taigi, du *traktoristai* – „vienas labai stambus, jo susigarankštijęs sprandas labai trumpas“, „antrasis traktoristas mažutukas, net ne-

įdomu kokių mėlynų akių, tikra panelė, o yra ne taip: jo visa galva pilna zomšinių lopų – beveik nėra to sekmadienio, kad jis nesusimuštų ir kad jam kas geležim ar akmeniu nepraraktų galvos“. Pirmajam įspūdžiui to lyg ir pakanka: du, matyt, svarbiausi veikėjai, šiaip ar taip – ne eiliniai, o *traktoristai*, pirmaisiais kolektyvinio gyvenimo metais buvę tikras kaimo „elitas“, pristatomi be mažiausių simpatijos ženklų ir su akivaizdžiomis ironijos, net sarkazmo intonacijomis: trumpas susigarankštijęs sprandas ir „galva pilna zomšinių lopų“ kelia atstumiantį įspūdį, o „stambaus“ ir „mažutuko“ (kai mažumas paryškintas dar ir specialia priesaga) arba mėlynų akių „tikros panelės“ ir užkietėjusio mušeikos priešprieša yra, galima sakyti, viena iš klasikinių humoro formulų.

Traktorių išorinius bruožus savaip pratęsia ir papildo „biografinės žinios“: antrojo „biografiją“ jau žinom iš citatos, bet ir už pirmojo pečių yra įsidėmėtina praeitis: mat, jo sprandas „pasidarė storesnis“ po to, kai prieš metus būdamas girtas ir nenorėdamas nusileisti „pirmą kursą baigusiam studentui“, kuris „ant skersinio parodė tokį fokusą“, „norėjo padaryti tą patį“ ir nepavykus „dėjosi nuo skersinio stačia galva“.

„Kad paskui nereikėtų kartoti“ (tai – irgi novelės autoriaus žodžiai, bent iš dalies iliustruojantys viso pasakojimą intonaciją), atkreipsime dėmesį į vieną meninės raiškos momentų: ir būtinė situacija, ir būsimo įvykio priešistorija nušviečiamos poetinių puošmenų vengiančia šnekamąja kalba, kurią prasmingai praturtina būtent iš jos atėję vaizdingi veiksmazodžiai *dėjosi, praraktų, staugte staugė*.

Trečiasis prie tos pačios kompanijos priskirtinas novelės veikėjas „yra liesas kaip pagalys, bet jo rankos geležinės“. Ir palyginimas, ir metaforiškas epitetas čia taip pat atėję iš šnekamosios kalbos, kaip ir pirmoji tiesioginės kalbos frazė („–Spausiu, kol per blauzdą išbėgs“...), ištarta to paties „pagalio“, turinčio įprotį kokiam vaikui taip suspausti ranką ir „taip ją pamažėle veržti, kad šitas net pradeda cypiti“.

Dar du iš penkių siloso duobėje dirbančių vyrų, kurie greitai

prasisidėsiančio įvykio metu taps pirmųjų smurto aukomis, pristatomi iš esmės ta pačia maniera: be idealizacijos šešėlio, su švelniu humoro, ironijos ir autoironijos atspalviu. Pagrindinę būsimos egzekucijos auką pasakotojas pristato kaip „aukštą vaikį – aukščiausią iš visų čia esančių, labai baltu ir ilgu kaklu, nedrąsų, visada žiūrintį kažkur į pievas“. „Ar jis neturi, ar jam mažai reikia, bet per pertrauką nevalgo nieko, o kramto ilgą žolės kotą“. Greta storasprandžio, kuris „čepsėdamas ryja lašinius su duona“, jis atrodo ne tik fiziškai gležnesnis, lyg koks pavėnyje išdygęs daigas („labai baltu ir ilgu kaklu“), bet ir socialiai nuskriaustas, nes iš dviejų pasakotojo prielaidų – „ar jis neturi, ar jam mažai reikia“ – skaitytojas tikriausiai nedvejodamas pasirinks pirmąją. Kadangi į antinomijų poetiką šioje novelėje jau esame atkreipę dėmesį, papildykime jas dar pora – storasprandžio ir ilgakaklio bei lašinių ir žolės koto – priešprieša.

Išskirtinė vieta novelėje tenka penktajam, tikriausiai jau porą kursų baigusiam studentui (prieš metus jis buvo baigęs pirmą kursą), taip pat dirbančiam šioje siloso duobėje. Nesunku įsivaizduoti jį ne tik kaip aktyvų būsimą įvykio dalyvį (to net įsivaizduoti nereikia – tą liudija siužetas), bet ir pačios istorijos pasakotoją. Pastaroji prielaida priklauso jau šių eilučių autoriui, kuris – dar kartą pasiremsiu novelės tekstu – „tos minties būtinai neperša“, bet laiko ją verta dėmesio. Mat novelė *Autorius ieško išeities*, be kitų aspektų, yra įdomi ir pasakojimo strategijos, pasakotojo, personažo ir autoriaus santykių atžvilgiu. Tarp dviejų dažniausiai sutinkamų strategijų – visažinio epinio pasakotojo, vaizduojamų įvykių atžvilgiu įsikūrusio kažkur aukščiau ar toliau, ir pasakotojo, prisistatančio įvykių dalyviu, galėtų įsiterpti toks pasakojimo variantas, kai autorius lyg ir netapatina savęs su personažu, nors visiškai atvirai tai daro pasakotojo atžvilgiu. Tai matyti iš paskutinio novelės sakinio: „Autorius palaiko studento galvojimą“. Paprastai autorius prozos kūrinyje retai prisiima atsakomybę už pasakotojo žodžius, palikdamas jam tam tikrą veikimo laisvę. Šiuo atveju, kaip matome, jis nesisle-

pia už pasakotojo nugaros. Gal tokio teiginio ir pakaktų, jeigu mums nerūpėtų iki galo išsiaiškinti ne tik estetinio, bet ir etinio, net idėjinio novelės sugestyvumo paslaptį.

Prie jos mes greitai grįšime, bet kol kas dar pabandykime patikrinti personažo, pasakotojo ir autoriaus „trejybės“ variantą. Tai įdomu ne tik literatūrologiniu, bet ir emocinės novelės įtampos atžvilgiu. Kai pasakoja visažinis pasakotojas iš šalies, tai iš anksto primame konvenciją, kad gyvo, materialaus, kūniško, galinčio koku nors būdu veikti įvykius, jo lyg ir nėra. Jis „gali“ viską matyti, žinoti, nujausti, bet nieko negali nuveikti, niekam negali padėti ar pakenkti, pakreipti įvykius viena ar kita linkme. Visa tai, įskaitant ir tokio pasakotojo pasirinkimą, priklauso autoriaus kompetencijai. Bet šiuo atveju paskutiniame sakinyje išsidavęs autorius, atrodo, sąmoningai atsisakęs pasakotojo tarpininkavimo. Tada kyla kitas klausimas: tai kurgi šio įvykio metu buvo autorius, viską iki mažiausių smulkmenų pastebėjęs, girdėjęs, net studento mintis užfiksavęs? Kitą atsakymą rasti sunku: gyvam autoriui novelėje vietos nėra. Priešingu atveju apie jį mes galėtume prisigalvoti net visai negerų dalykų. Ne, skaitant novelę jokia šventvagiška mintis nekyla, jeigu šventvagiška nelaikysime tos, kurią jau suformulavome: tas studentas yra ne tik novelės pasakotojas, bet ir autorius – vienas trijuose asmenyse. Nors skaitytojui, kaip sakyta, tokios išvados būtinai neperšame, bet pasiaiškinti, kodėl mums ji pasirodė vaisinga, verta.

Apibendrinamąją išvadą, sekdami kompozicine novelės logika, atidėdami pačiai pabaigai, dar kartą atkreipkime dėmesį į studento pristatymą, kurį pradžioje ryžomės pavadinti autoironišku. „Studentas kiek išvirtusiom didelėm akim“, „kick naivių“ akių studentas pasakotojo (autoriaus) yra matomas (ar pats save mato) per tą patį stilistinį žiūrą ar šviesos filtrą kaip ir kitus novelės personažus. Tai labai svarbu, nes užtektų autoriui (šiuo atveju pabrėžkime: būtent autoriui) pasirinkti kitą pasakojimo strategiją, kitą personažų stebėjimo kampą ir novelė netektų kažko esmingo: išankstinis išorinių fizinių personažų bruožų supriešinimas ją gerokai išmag-

netintų prieš esminį įvykį. Tuo tarpu dabar tokio pavojaus išvengiamą: storasprandis ir baltakaklis, „net neįdomu kokių mėlynų akių“ „mažutukas“ ir „naivių akių“ studentas yra apšviesti tos pačios stilistikos šviesos. Barikadų linija tarp smurto ir pasipriešinimo jam tarp nesutaikomų gėrio ir blogio jėgų bus nubrėžta ne fizinių duomenų, o dvasinių bruožų lygmeniu.

Bet prieš nubrėždamas šitą barikadų liniją, autorius (pagal mūsų prielaidą – ir veikėjas, ir pasakotojas) pristato dar du personažus – „iš pagarbos moteriškai giminei“ net vardais pavadintas „mergiščias“ – Jogasę ir Vincę. Ir „pagarba moteriškai giminei“, ir apibūdinimas „mergiščios“ jau pirmoje pastraipoje įgyja aiškiai ironišką, o po kelių sakinių ir satyrišką atspalvį. Tam vėl, kaip ir pristatant vyriškąją giminę, užtenka vos kelių eilučių: „pajuodelė ir aukštesnioji yra Jogasė, ji bene bus žymi tuo, kad vyrui, bent kiek įdėmiau į ją pažiūrėjusiam, sako:

– Kai tu į mane žiūri, tai tavo akes blizg...“

Kad „žymi“ čia vėl ištarta su aiškia ironija, o „bene“ liudija, kad nieko daugiau apie ją pasakyti ir nesurasta, platesnio komentaro nė nereikalauja, bet į provokatorišką jos repliką ir tarmišką šneką, kurią Aputis paprastai vartoja gana saikingai, dėmesį vis dėlto būtina atkreipti, kaip ir į kiekvieną kitą detalę, kuri trijų puslapių tekstą daro kūrinio, išskiriančiu jį iš daugelio kitų.

Antroji „mergiščia“ pristatoma plačiausiai iš visų septynių novelės veikėjų. Jai skirtoje devynių eilučių pastraipoje yra ne tik reto iškalbingumo informacijos, kad „ji turi keturis vaikus, kurių tėvai irgi keturi“, bet ir savotiška mikronovelė šitoje mininovelėje apie jos surengtą pasalą vieno vaiko tėvui, buhalteriu, kurį „Vincės pašventinimas per žmonių liežuvių nusivijo į dešimtą parapiją“.

Skaitai tokią pastraipą ir negali atsistebėti talentingo žodžio galia ne tik devyniomis eilutėmis, bet tiesiog nesunkiai suskaičiuojamais spaudos ženklais perteikti ir personažo charakteristiką, ir žiūrovui ar skaitytojui linksną, o veikėjui, tam buhalteriu, mažų mažiausiai skaudų ir pamokantį nuotykį, ir to nuotykio intrigą, ir jo

dinamiką. „Vincė pasieniais sustatė savo *geradares* [išskirta cituojant – P.B], kad neleistų buhalteriu iššokti pro langą, kad nori nenori eitų pro duris, kur su pliauska stovėjo Vincė“. Į specialių meninės raiškos priemonių „krepšelį“ įsimeskime dar vieną metaforišką šnekamosios kalbos – su tikslingai pavartotu barbarizmu – perliuką „Buhalterio čiupryna skambėjo kaip reikiant“.

2

Visa tai, ką čia pastebėjome, atkreipdami ir skaitytojo dėmesį, sutelpa kiek mažesniame nei pusantro puslapio teksto plote. Kita tiek bus skirta pačiam įvykiui, kuriam lyg ir turėtų priklausyti didžioji novelės dalis. Paisydami kokių nors akademinų novelės kompozicijos apibrėžimų, galėtume net suabejoti tokiu ekspozicijos ir pagrindinio įvykio ploto santykiu. Bet tai liktų paties kūrinio sugėdinta abejone. Prozininko talentas, nuojauta, idėja ne tik negailestingai griaua bet kokias iš anksto žinomas teorines schemas, bet gali papildyti žinomų kompozicinių sprendimų nomenklatūrą nauju, visiškai save pateisinam modeliu. Kad tai ne vienintelis drąsus ir novatoriškas sprendimas šioje novelėje, dar teks pridurti, bet kol kas skaitykime novelę ligi galo.

Dabar, kai iš pakankamai plačiai aptartų novelės personažų charakteristikų jau padarėme išvadą apie Apučio teksto audinio tankumą, apie taupų, tikslų, plastišką jo žodį, apie labai tikslingą specialių meninės raiškos priemonių vartojimą, novelės įvykį galėtume nuskaidyti ir glausčiau. Bet bandymas perteikti situaciją trumpiau, negu tai padarė autorius, nepavyksta: scena perteikta taip kondensuotai, tokiu minimaliu žodžių kiekiu, kad taupiausias, racionaliausias kelias, atrodo, lieka vienas – perteikti ją paties autoriaus žodžiais.

Pietų pertraukėlės metu storasprandžiui, sumurkdžiusiam „į burną paskutinį kąsnį“, žvilgtėrėjusiam į Jogasę, žiūrinčią „kurio čia akes blizg“, staiga kažkodėl užkliūva „aukštasis baltakaklis, kuris dar vis čiulpė žolę ir stovėjo atokiau“.

– Ko tu neėdi pietų? – paklausė storasprandis.

Baltakaklis užraudo. Prakeiktas žmogaus drovumas!

– Nenoriu...

– Kodėl nenori?

Baltakaklis patraukė pečiais.

– Gal tu ir panų nenori? – lyg kokį tepalo gniutulą išmetė iš burnos storasprandis.

Vyrukas dar labiau išraudo.

– O gal tu ne vyras? – neatleido storasprandis ir jau atsistojo. (p. 469)

Po neryžtingo Jogasės bandymo užtarti užsipultąjį (– Nereik...), storasprandis, „nežinia ko vis labiau siusdamas, griebia baltakaklį už rankos, parmeta jį ant siloso, dviem smūgiais „nutėškia“, „nubloškia“ baltakakliui bandantį padėti studentą, kuriam greitai „geležiniais pirštais“ už nugaros užlaužia rankas storasprandžio paragintas „pagalys“. O storasprandis su „mažutuku“ baigia baltakaklio vyriškumo patikrinimo egzekuciją, kuriai detalizuoti pasakotojas nepaskiria nė žodžio.

– Viskas tvarkoj, kaip reikiant, – švokšdamas pasakė storasprandis, keldamasis nuo baltakaklio. Atsistojo ir antrasis traktoristas. Paleido studento rankas. Baltakaklis pasitraukė į šalį, pasisuko į visus nugarą, tvarkėsi drabužį ir *beprotiškai juokėsi* (čia ir toliau išskirta cituojant – P.B.). Trys inkvizitoriai *bukai spoksojo* vienas kitam į veidus.

Jogasė bandė sukikenti, bet Vincė sudavė jai per skruostą.

Išblyškęs studentas prieėjo prie mergiščių ir *kazkokiu nesavu balsu* pasakė:

– Maukit tuojau pat namo!..

Ir visa istorija. (p. 470)

Pasitikint jautriu skaitytoju, be abejo, pasipiktinusių tokia brutalia prieš silpnesnius nukreipta stipresniųjų prievarta, literatūrologui beveik ir nebūtų ką pridurti. Nebent paliudyti scenos tikroviškumą, prisimenant, kad ir jam pačiam paauuglystėje teko būti

panašios scenos liudininku, nebent su smigtelėjusiu širdin sąžinės priekaištu prisipažinti, kad net neužlaužtomis rankomis jis irgi yra stovėjęs ir pasyviai (kam dabar parodysi, kas tuo metu dėjosi širdyje) stebėjęs, kaip augesnieji, gal keturiolikmečiai penkiolikmečiai piemenys „tikrino“ jo vienuolikmetį bendraamžį, ir su baimė laukęs, kad po to ateis jo eilė, kad nuo tokio patikrinimo yra išsipirkęs pažadu atnešti vyresniesiems (ir ne vieną kartą) tėvo auginto, bet jo paties beveik nerūkomo tabako „multankos“. O toliau – ištisa jo prisiminimų grandinė: bijodamas tėvams atvirai pasisakyti apie duotą pažadą, jis „vagia“ tabaką, bandydamas nuodėmę išpirkti per išpažintį kunigui ir jo paskirtą atgailos maldą, bet vis tiek vėliau yra demaskuojamas, gauna iš tėvo beržinės košės, porą savačių kenčią motinos ašaras ir rypavimus, kad šitaip galėjo padaryti jos vaikas, užtraukia bausmę ir ant tų egzektorių, kai apie įvykį (ne apie „patikrinimą“, o apie tabako istoriją) sužino jų tėvai, paskui gal savaitėi yra moraliai izoliuojamas nuo piemenų kompanijos už nevyrišką išsiplepėjimą ir atkentėjęs dėl to gal net labiau už patikrintąjį.

Skaitytojas, tikiuosi, atleis už tokį memuarinį intarpą, kurį ir pačiam autoriui yra labai nesmagu įrašyti, bet jis šioje situacijoje pasirodė būtinas. Tik prieš pasakydamas *kodėl* pridursiu vieną paaiškinimą ir porą detalių.

Iš kur atsirado tie piemenys? Suvarius kaimo žmones į kolūkius, „subendrinus“, kaip pasakytų Aputis, jų žemės, kaimo ganyklos atsidūrė už trejeto kilometrų, ir mūsų, vaikų ir paauglių, vasarinė pareiga buvo rytais nuvesti ten gyvulius, per dieną juos prižiūrėti, o vakare parvesti į namus: vagių ir plėšikų tada dar nebijota taip, kaip šiandien, bet vilkų būta daugiau. Apie samdomą piemenį tada dar nebuvo galvojama, o savų kai kada susirinkdavo daugiau negu karvių. Ko tada neprisigalvota tokiame būry! Slėpynių ir „užkaltinių“, dainų ir pasakų, lenktynių ir kitokių varžybų. Bet buvo ir iš papirosų pakelių padarytos kortos, ir pirmasis naminio tabako dūmas, ir bandymas „išleisti jį per akis“, ir vyresniųjų paskaitos mažesniesiems, demaskuojančios legendas apie dosnųjį gandrą ar vai-

singąjį kopūstlapį, ir grubesnės, skaudesnės išdaigos, panašios į prisimintąjį „vyriškumo patikrinimą“. O jame, kaip jau supratote, dalyvavo ne kokie seni priešai, o vieno kaimo vaikai, kaimynai, daugelis – bendrapavardžiai, antros ar trečios eilės pusbroliai. O virš visų jų buvo reiklī ir neišvengiama teisingumo institucija – tėvai, kurių priminimas galėjo palengvinti kurio nors skriaudžiamojo dalia. Bet mes gi buvome pokario vaikai, jau žinoję, kad nėra baisesnio žmogaus už išdaviką ir baisesnio nusikaltimo už išdavystę. Šaudymai, trėmimai, suprantama, mums buvo ne tik girdėti, aukos bažnytkaimio aikštėje savo akimis matytos, su išvežamais kaimynais pakeliui į mokyklą atsisveikinta, bet tai jau priklausė kažkokiai pašalinei, mums dar iki galo nesuprantamai jėgai.

O kodėl vis dėlto tai prisiminta čia, literatūros kūrinį analizuojančiame ir interpretuojančiame tekste? „Autorius stačiai nerado kitos išeities“, – vėl atsakysime novelės žodžiais, po tokio memuarinio intarpo grįždami į literatūrologinį diskursą.

Stebinančiai glaustai novelėje papasakota istorija autoriui pavyko skaitytojo sąmonėje pažadinti tokią prisiminimų griūtį, sukelti tokią jausmų audrą, dar kartą lyg švitriniumi popieriumi pertaukti per užrandėjusias sąžinės žaizdas, leisti vienu metu išgyventi ir gėdos, ir pasipiktinimo, ir užuojautos, ir protesto jausmus, kad tokią akimirką bet kokie postringavimai apie grynai estetinę, hedonistinę literatūros funkciją atrodo kaip įžeidimas pačiai literatūrai, kaip grubus pasikėsinimas piktavališkai apriboti jos teises ir galimybes.

Dieve gink nuo įtarimo, kad estelinės meno funkcijos vaidmuo tuo lyg ir sumenkinamas, nustumiamas į antrą planą. Priešingai, kiek ilgiau užsibūti prie trumpučio novelės teksto ir vertė įsitikinimas, kad tokius dvasinius išgyvenimus tegali sukelti tik ypatingas, meniškai organizuotas tekstas, meno kūrinys, lyg kempinė susiurbęs į save ir skaudžią gyvenimo patirtį, ir mažytę galeriją spalvingų žmogiškų charakterių, tegu nutapytų ne pasteliniiais psichologinės analizės dažais, o greičiau šaržuotojo pieštuku, tegu nepraturtintų plačiomis socialinio, filosofinio ar etinio pobūdžio refleksijomis,

kurių nebuvimą šioje novelėje kompensuoja vienų vieninteliam veikėjui, tam mūsų įtariamam pasakotojo ir net autoriaus antrininkui, tam naivių akių studentui, suteikta teisė tyliai pagalvoti ir vidinio monologo forma išreikšti egzistencinį klausimą, kilusį tada, kai „geležiniai pirštai taip skaudžiai suko jam rankas, kad iš skausmo jis parpuolė ant kelių“.

Kompozicijos atžvilgiu studento mintys pateiktos viena pastraipa aukščiau už cituotą egzekucijos scenos pabaigą („ – Viskas tvarking...“), bet pabaigai jas palikome įsiklausydami į vidinę novelės logiką.

Tų žodžiais išreikštų tvinkčiojančių minčių, pertraukiamų nepakenčiamo sukamų rankų skausmo, kaip ir visko šiame tekste, yra minimaliai mažai: „Ką dabar galiu padaryti? Kokia mano vieta šioje duobėje? Kas dabar nuo manęs priklauso? Kokia mano vieta duobėje? Turiu tik vieną išeitį – užrakinti, geležimi apkaustyti amžiną neapykantą... Tikrai tiek...“

Tikrai tiek. Ir todėl skaitytojui, ypač skaitytojui, kuris jaučiasi šį tą išmanęs apie menines literatūrines „žaidimo taisykles“, šioje vietoje tenka laikyti savotišką skaitytojo brandumo egzaminą ar bent atlikti tam tikrą meninio jautrumo testą. Nežadėdamas garantuotos sėkmės, autorius gali tik tuo paguosti, kad jis šitą išbandymą taip pat yra praėjęs ir novelės „perskaitymo“ egzaminą išlaikęs, deja, ne pirmu bandymu. Ar ne todėl tiek ratų apsukta ir dabar, ruošiantis galutinei ištarme? Būk nuoširdus, skaitytojau, ir prisipažink, kaip tai yra padaręs ne vienas, kad skaitydamas šitas parklupdyto, pažeminto, iš skausmo cypiančio ir besisunkiančių ašarų paslėpti neįstengiančio studento mintis, tu kažkodėl sutrikęs stabtelėjai. Ir ne todėl, kad mintys būtų pasirodę per sunkios, ekspromptu nesuvokiamos, o todėl, kad pirmą kartą per visą novelę pajutai kažkokią netikrumo gaidą. Gal tą jausmą ne akustine metafora įvertinai, gal net nebandoi jo žodžiais išreikšti, pagaliau gal nieko bloga, įtartina nė nepajutai. Tokiu atveju atsisakau savo retorinio klausimo ir remiuosi tik savo patirtimi ir atsiliepimais tų, kas bandė ne

tik įsijausti į novelės situaciją, išgyventi tai, ką patyrė jos veikėjai, bet ir, apsirūpinę teoriniais filologo instrumentais, pagrįsti savo išgyvenimų estetines ištakas.

Pateikiame bent porą kiek subendravardiklintų abejonių.

Pirmoji remiasi psichologinio autentiškumo premisa ir nenori sutikti, kad studentas iš viso galėjo taip galvoti („Netikiu, kad tokioje situacijoje jis imtų taip filosofuoti“, – sako viena pašnekovė filologė, su aiškia ironijos gaida pacituodama: „Mano vieta šitoje siloso duobėje“. „Jau greičiau patikėčiau, jei jis nusikeiktų, išmesdamas iš burnos „kokį tepalo gniutulą“,– pritaria kita, įsidėmėjusi tikrai ryškų Apučio palyginimą. „Ir ko jis tą duobę įsikando? – girdžiu trečią balsą, gal net visai ne vietoje pašmaikštauti bandantį: „Ant siloso bent klūpėti lengviau“).

Antroji abejonė gerokai radikalesnė: ar nesugadino autorius ir be to labai įtaigios novelės savo didaktišku, publicistiniu, moralizuojančiu (pateikiu visus girdėtus epitetus) intarpu ir ypač nuo savęs pridėta pabaiga?

Suprantu, kad didžiai skaitytojų daliai tokie klausimai ar abejonės nėra iš tolo nekilo, bet negaliu nusišėpti, kad abejojusieji buvo būsimieji filologai, atseit, profesionalūs skaitytojai, į kurių pastabas reikėtų įdėmiau įsiklausyti. Tuo labiau, kad buvo laikas, kai ir šių eilučių autorius dėl kažko, šiandien jau tiksliai neįvardijamo, buvo sutrikęs.

Nors abejonės, nuomonių susidūrimas, diskusijos jau pačios savaime kalba kūrinio naudai, pasverti jas, paieškoti kitų žiūros taškų visuomet yra prasminga.

Sutikime, kad psichologinio autentiškumo atžvilgiu šitas vidinis studento monologas nėra nepažeidžiamas: tą akimirką studentas vargu ar galėjo formuluoti retorinį klausimą apie savo vietą siloso duobėje ir dar pakartoti jį, vietoj „siloso duobės“ palikus tik „duobę“. Bet jeigu jau ieškome psichologinio autentiškumo, tai sutikime, kad įvykį studentas užrašo ne tik ką iš „geležinių pirštų“ išlaisvinta ranka, kad tarp įvykio ir jo papasakojimo yra didesnis ar mažesnis laiko

tarpas, kad savo ir kito žmogaus pažeminimą ir bejėgiškumą išgyvenęs studentas ne įvykio, o jo papasakojimo metu jau gali modifikuoti savo tada neišrėktus jausmus ir mintis. Bet dar rimtesnis klausimas, ar šios pastraipos prasmės verta ieškoti su psichologinio autentiškumo indikatoriumi. Ar ne perspektyvesnis kelias būtų daryti prielaidą, kad autorius, išnaudojęs visas emocinės įtaigos priemones, sąmoningai ar nesąmoningai įjungia dar vieną – intelektualinės refleksijos – registrą. Argi neverta jo įjungti vien dėl to, kad šitų bukai spoksančių veidų apsuptyje atsidūręs vienintelis mąstyti galintis žmogus, nepajėgęs fiziškai apginti skriaudžiamą, galėtų – kad ir pavėluotai – ieškoti intelektualinės išeities – ką daryti? Priėmę šią meninę konvenciją, turėsime atsisakyti pretenzijų dėl du kartus pakartotos „duobės“ ir suvokti, kad siloso duobė iš konkrečios novelės veiksmo vietos retoriniuose studento klausimuose jau virsta gyvenimo, visuomenės, socialinės santvarkos metafora.

Antroji abejonė dėl novelės pabaigoje prisistatančio autoriaus ir jo ištarmės taip pat nėra iš aukšto atmestina. Tik dabar ir ją reikia skaityti kiek kitaip: studento mintis, iš labai konkrečios siloso duobės išvedusias mus į abstraktesnę, apibendrinančią gyvenimo duobę, visiškai logiška pratęsti dar labiau apibendrintu klausimu: „ką daryti, nuogomis rankomis susidūrus su geležimi kaustyta niekšybe?“

Demonstruojantieji savo nepalankumą bet kokią moralizuojančią potekstę turintiems retoriniams klausimams, aišku, galėtų paklausti, iš kur autorius ištraukė tą nuogų rankų ir geležimi kaustytos niekšybės priešpriešą. Dabar jau atsakymą remsime kita logika: egzistencinį studento klausimą jis tiesiog pakėlė į aukštesnę filosofinę orbitą.

3

Kiek atokiau atsitraukę nuo novelės teksto, padarykime keletą apibendrinamųjų išvadų.

Novelė *Autorius ieško išeities*, meniškai įtaigiai pateikdama cili-
nį būtinią incidentą (epitetą *cilinį* čia vartoju tik todėl, kad palygi-

nus su tomis istorijomis, kurios anais laikais į spaudos puslapius negalėdavo patekti per cenzūros filtrus, o šiandien turi užsiėmę atskirus, specialius puslapius, ji iš tiesų yra eilinė, greičiausiai ne tik baudžiamajam kodeksui nerūpinti, bet ir žmogaus garbės bei orumo gynėjams galinti pasirodyti per menka rimtesnei bylai), sugeba pakelti jį į tokią smurto prieš žmogų, jo pažeminimo situaciją, kad skaitytojas, ir pats ne kartą patyręs kažką panašaus, yra ne tik emociškai sukrečiamas, bet ir priverčiamas ją apmąstyti, pasverti savo žmogiškąją poziciją, atlikti savotišką sąžinės sąskaitą.

Iš buitinio lygmens, iš emocinio sukrėtimo būsenos autorius sąmoningai veda skaitytoją į intelektualinę refleksiją, aprėpiančią jau ne atskirą įvykį, o visą smurtavimo prieš žmogų, jo moralinio ir fizinio prievartavimo reiškinį, visą sistemą, kurioje tokie smurto ir pažeminimo reiškiniai galimi. Dar kartą pabrėžiame, kad tam – bent šioje novelėje – užtenka daugeliui gal nė nepastebimos, bet labai esmingos operacijos, tiesiog detalės, kai siloso duobė tampa tiesiog duobe. Įdomu šia proga prisiminti, kad neseniai, jau nepriklausomybės metais parašytas R. Granausko romano *Duburys* pavadinimas literatūros kritikoje pagrįstai pavadintas buvusio sovietmečio metafora. Nereikėtų, žinoma, tarp duobės ir duburio ieškoti genealoginio ryšio, bet semantinis ryšys čia iš tiesų nesunkiai išvelgiamas. Kaip ir akivaizdi dviejų tos pačios kartos prozininkų idėjinė ir meninė giminytė.

Etiniu atžvilgiu labai svarbus yra studento (ir autoriaus) retorinių klausimų adresatas – mes, skaitytojai, kuriems šią akimirką fiziškai dar neužlaužtos rankos, bet kurie nesame apdrausti nuo panašios situacijos ateityje. Ir tie retoriniai klausimai lyg ir reikalauja mūsų atsakymo, ką darysime, atsidūrę ne tik baltakaklio ar studento situacijoje, bet ir kol kas saugesnėje „mergiščių“ padėtyje. Autorius be žodžių verčia mąstyti apie moralinės atsakomybės ir pareigos kartelę, nuo kurios aukščiau gali esmingai keistis situacijos atomazga: užtenka įsivaizduoti aktyvesnę Jogasės ir Vincės poziciją, smurtininkų ir jiems besipriešinančių jėgų santykį ne 3:2, o 3:4, ir

storasprandžio užmačios galėjo žlugti: vaizduojamoje situacijoje smurtininkai nėra prisigėrę bepročiai, kurių jau niekas sustabdyti negali, ir net dviejų pasyviai sceną stebinčių moterų aktyvesnė pozicija tikrai daug ką lemtų.

Sunku pasakyti, kokia mintis ar nuojauta vedė autorių, veiksmui reikalingų penkių vyrų kompaniją papildžiusį dviem moterimis. Gal net ne viena mintis ar nuojauta? Gal noras kuo garsiau sušukti apie moralinę kaimo degradaciją, kai iš septynių siloso duobėje susirinkusiųjų net penki yra šio proceso paliesti? Gal idėja, kad pasyvi stebėtojo pozicija gali būti prilyginama nusikaltimui, nesvarbu koks – moralinis ar kriminalinis – jis būtų? Gal tiesiog klausimas, kurią pusę tokioje situacijoje būtume pasirinkę mes? Ar pasyvaus stebėtojo, kaip ir tos moterų?

Garsiai neištarti klausimai jautresniam skaitytojui vis tiek kyla ir nors mažu lašeliu krinta į jo sąmonę ir sąžinę, ten, kur turi formotis jo ryžto pasipriešinti smurtui daigai. Gal atiduodamas pasitikėjimo duoklę moteriškai giminei (apie ironiškai atiduotą pagarbą jau esame užsiminę), gal tiesiog įkūnydamas kituose kūriniuose daug ryškiau išreikštą pasitikėjimo žmogumi koncepciją apskritai, autorius porą kuklių daigelių vis dėlto pastebi ir akcentuoja. Jogasė, kaip prisimename, ištarė neryžtingąjį „Nereik..“ o Vincė „sudavė jai per skruostą“, kai ši scenos pabaigoje „bandė sukikenti“.

Negalima neatkreipti dėmesio į tą fizinio laiko ir moralinio vyksmo tarpą, skiriančią Vincę, kuri „po pietų sėdėjo rami ir patenkinta kaip katė“, nuo Vincės, pakėlusios ranką prieš sukikėnusią Jogasę, o pastarąją, nuo neryžtingojo „Nereik...“ iki sukikėnimo. Suprantu, kad skaitytojas turi teisę papriekaištauti dėl autoriaus, ne novelės, bet jos interpretacijos autoriaus polinkio į smulkmenas, bet reikalingas tas, kad nereikšmingų smulkmenų šitoje novelėje nėra. Sąmoningai ar intuityviai – o šis klausimas visada lieka atviras – prozininkas net mažiausius laiko tarpus (šiuo atveju – keletą, daugiau – keliolika minučių), net akimirką tesitęsiančius fizinius judesius

siaus (Vincės smūgis Jogasei) ar sielos virptelėjimus („Nereik“ ir sukikenimas) sugeba taip įprasminti, kad nuo buitinio incidento mes vėl priverčiami pakilti į aukštesnį mūsų būties, mūsų dvasinio gyvenimo lygmenį, kuriame vyksta vos matomi, vos nujaučiami, bet kartais lemtingi ar bent jau pranašingi procesai. Du vienas kitam priešingus dvasinius procesus matome, pajuntame ir šioje scenoje: ramios ir abejingos Vincės sieloje plykstelėjo intuityvaus pasipriešinimo smurtui kibirkštėlė, Jogasės – priešingai – vos žybtelėjusi užgeso.

Negalėtume, žinoma, iš šių keturių, kūno judesį ar sielos virptelėjimą užfiksavusių akimirkų daryti bent kiek patikimesnių išvadų bei prognozių, liečiančių Vincę ar Jogasę, bet kadangi novelės finalo nuo buitinės scenos jau esame pakelti į filosofinį žmogaus egzistencijos apmąstymų lygmenį, turime teisę kai ką pridurti. Argi ne iš tokių akimirkų susideda ir visas žmogaus gyvenimas, argi ne per jas atsiskleidžia jo dvasinės raidos kryptis – į sąžinės, moralinės žmogaus atsakomybės jausmo prabudimą ar į galutinį susitaikymą su aplinkybėmis, nusilenkimą smurtui. Kad tai nėra atsitiktinis pastebėjimas, o vienas iš itin reikšmingų Apučio rūpesčių, galima pagrįsti ne vienos jo novelės siužetu ar atskiru epizodu.

Kadangi smurto ir pasipriešinimo jam motyvas dar toli gražu nėra išsemtas, čia priminsiu tik dvi noveles – *Baltą baltą buvusio laiko dėmelę* ir *Šūvį po Marazyno qžuolu*. Iš pirmosios norėčiau pacituoti pasakotojo žodžius, išduodančius svarbią autoriaus nuostatą, bent iš dalies pratęsiančią ir mūsų pasažą apie akimirkų svarbą: „Žmogų pamatyti reikia žaibiškai, akimirksniu suvokti jį, kol jis nepradėjo darytis nenatūralus, kol neėmė vaidinti. Suvaidinto žmogaus man nereikia“. Aukščiau nagrinėtoje novelėje ši nuostata yra įgyvendinta maksimaliai: keliolikos minučių trukmės scenoje autoriaus iš tiesų žaibiškai pamatyti ir akimirksniu suvokti yra net septyni personažai. Kad ir kokių talentų būtų apdovanotas rašytojas, reikalauti ar bent tikėtis iš jo, kad visos akimirkos būtų taip prasmingai užpildytos, turbūt nėra realu, bet pasakyti, kad akimir-

kos poetika yra išsiskiriantis Apučio kūrybinės individualybės bruožas, galima be išlygų.

Ir *Baltą baltą buvusio laiko dėmelę* čia prisiminiau ne dėl parankios citatos, o dėl istorijos apie Gvildį, tiesiog sadistiškai kankinusi kaimo paauglius, geležiniais pirštais (atkreipkite dėmesį: vėl geležiniai, nors tokiu epitetu ir nepavadinti pirštai!), norėjusius pasivažinėti tuo metu gal jo vieno visame kaime ir teturētu dviračiu. Scena su Gvildžiu – iki per kelius linkstančių paauglio kojų, iki jo galvos svaigimo, iki pirmo jo cyptelėjimo – emocinės įtaigos, skaitytojo įtraukimo į situaciją (vos ne iki fizinio skausmo jutimo) atžvilgiu priklausytų prie tų pačių „antismurtinių“ epizodų, nors visa novelė turi ir daugiau iššifruotinių prasmų. Bet tuo tarpu mes stabtelėsime tik prie tos „baltos baltos dėmelytės“, „baltos gerosios dėmės“, šviečiančios kažkur mažojo herojaus sąmonėje ir leidžiančios jam stotiškai atlaikyti egzekuciją – žinoma, jau ne dėl pasivažinėjimo dviračiu, o dėl nepalyginamai aukštesnio tikslo – tiesiog atsilaikyti, pasipriešinti prievartai, smurtui. Veiksmas šiuo atveju vyksta taip pat labai trumpai, net trumpiau nei ankstesnėje novelėje, trumpiau už laiką, reikalingą pačiai istorijai papasakoti, ir todėl prisimename ją kaip dar vieną rašytojo mėgstamos akimirkų poetikos iliustraciją.

Šūvis po Marazyno ažuolu čia prisimintas taip pat dėl palyginimo, dėl priešingų susidūrimo su smurtu pasekmių, dėl panašios Jogasės ir šios novelės personažo Vinculio reakcijos smurto akivaizdoje. Ir ne tik dėl to: ir šita novelė, paantraštėje pavadinta „trumpa paskaita apie kūrybos procesą“, yra viena iš nedaugelio, kuriose autorius afišuoja save, jau už jokio studento nugaros nebesislėpdamas, o prisimdamas fiziškai įvykdyti nedalyvaujančio, iš tolo jį stebinčio, bet dėl to tik dar intensyviau jį dvasiškai išgyvenančiojo poziciją.

Prieš akis vėl – labai buitiška, vos keletą minučių trunkanti scena (beje, ir visa novelė čia dar trumpesnė nei *Autorius ieško išeities* – vos du puslapiai): jaunas kaimo pienininkas, Marazyno paprašytas, nušauna nusenusią jo kalę.

Pats įvykis, deja, nėra iš piršto laužtas, ne tik gyvenime ne kartą girdėtas, vienokiu ar kitokiu kampu ne vieną skaitytoją asmeniškai palietęs, bet ir literatūroje aprašytas, kritikoje analizuotas ir vertintas. Užtenka prisiminti bent chrestomatinį Jono Biliūno *Brisiaus galą*, ne kartą palydėtą mūsų vaikiškų ir paaugliškų ašarų. Neskaičiusiam šios novelės (o tokių, gyvenimo į Kariotiškes nustumtų, atrodo, vis daugėja) tokia asociacija, suprantama, nieko nesako, bet skaičiusiems Biliūną ir neskaičiusiems Apučio gali kilti net išankstinis įtarimas apie nenaują temą, prie kurios vargu ar yra ką bepridurti.

Pasirodo, yra. Pasirodo, per šimtmetį, skiriančią Biliūno ir Apučio papasakotas istorijas, yra įvykę nemaža pokyčių tiek socialinėje, tiek moralinėje sferoje. Socialinę sferą kol kas palikdami nuošaly, nors novelės pabaigoje autorius ir privers prie jos sugrįžti, išžiūrėkime į moralinę. Brisiaus šeimininkas šūvį į šunį paleidžia sunkiai grumdamasis su sąžine, „geliančia širdimi“ (A. Zalatorius) bėgdamas iš įvykio vietos. Marazyno kalės galas tampa pusės kaimo stebimu spektakliu. Centrinis šito spektaklio veikėjas yra pienininkas, autoriaus pristatomas kaip šiek tiek komiška, bet ir ne mažiau grėsminga figūra. Komiškumo jam teikia išvaizda: „Jis užsidėjęs skrybėlę, kurioj įsmeigta varnos plunksna“. „Jam labai tinka melsvos džinsinės kelnės“. Pastaroji frazė turėtų priversti skaitytoją suklusti. Tik ką esame informuoti, kad „atsitikime dalyvauja ir šios paskaitos (prisiminkime novelės paantraštę – P.B.) autorius. Jis, kaip ir kiti kaimynai, įskaitant susirinkusius vaikus, aišku, žino, kas čia greitai įvyks. (Žino, tiesą sakant nuo pirmojo novelės sakinio: „Tai atsitiks gegužės vidury, vidudienį“). Tai nejaugi jam, šitai žinančiam, gali dabar rūpėti egzекutoriaus išvaizda? Na, sakysim, pastabą dėl skrybėlės dar galima suprasti: pironizavo autorius, komiškai parodė personažą, kurio negatyviu vertinimu jau ncabejojame. Bet kad pagalvotų tokiu momentu apie tai, kaip jam *tinka* džinsinės kelnės, sunku patikėti. Gal užsiminta apie tai dėl tų džinsų, anuomet buvusių madinga naujove? Bet ir tai – lyg ne į temą. Skai-

tytojui, jau įpratusiam, kad atsitiktinių detalių, tuo labiau kokių ryškesnių neapsižiūrėjimų Apučio prozoje nebūna, tenka kabintis už vienintelio epiteto tame trumpame sakinyje – *melsvos* džinsų spalvos. Mėlyną uniformą tais laikais nešiojo milicininkai, paprasčiausio žmogaus akyse atstovavę greičiau baimę, o ne pagarbą kėlusiai valdžios jėgai. Palikime kol kas tokią prielaidą kaip hipotezę, kurią dar teks patvirtinti.

O pienininko keliamą grėsmę pajuntame jau kiek anksčiau, išgirdę, kad „kai atsikraustė čia dirbti, pienininkas buvo bemaž dar vaikas, gyveno pas sakintoją „ant buto“, sakintojo žmona jį ir išaugino į vyrus. Kaime ne vienam nuo liežuvio nusprūsta, kad ne tik išaugino, bet ir išmokė“. Labai būdingas Apučiu stilistinis ėjimas: artėja drama, bet, lyg norėdamas ją atitolinti, autorius dar pametė ją šmaikščią užuominą: pienininko jau grubiai įsibrauta į jį priglaidusią šeimą. Tegu ir sakintojo žmonos pamokyta, bet pačiam pušų sakintojui, be abejo, keliančio pavojų. Apie tai būtinai pagalvosime, perskaitę priešpaskutinę novelės pastraipą:

„Ši kukli istorija beveik jau ir visa. Tačiau kieno motociklas blizga dešinėje, ant kalnelio? Ak, mes užmiršome pušų sakintoją! Ir jis dalyvavo šioje istorijoje, – nuo pat tos dienos, kai priėmė pienininką „ant buto“, – girdėjo ką tik šūvį, matė, kaip jo žmona meste numetė ranką nuo akių, kaip, vaikų lydimas, nuėjo pienininkas... O dabar brūžina motociklo pakoja, o tas lyg tyčia nenori jo klausyti...“ (p. 280)

Su aiškiais nutylėjimais, grafiškai pora daugtaškių pažymėtais, nupasakotas vaizdas ant kalnelio, nuo kurio sakintojas stebi tolokai vienas nuo kito stovinčią savo žmoną ir pienininką, leidžia tik nujauti, kas dedasi jo širdyje, bet Aputis nebūtų Aputis, jeigu nenukreiptų mūsų dėmesio į nepaklusnų motociklo pakoją, užuot ėmęsis aiškinti sakintojo jausmus. Šiaip ar taip novelės tema – ne šeimyninės peripetijos. Ne pagrindinė tema, aišku, yra ir Marazyno kalaitės žūtis. Pagrindinė tema – paskutinėje pastraipoje, kuriai buvo pasiruošta kiek anksčiau, kai ant akmens prie trobos sėdintis autorius

pamato geraširdį kaimyną, senį Vinculį, įvykį baimingai stebėjusį pro savo trobos langą, o dabar išėjusį pasidalinti įspūdžiais. Autorius jam būdinga maniera vėl labai efektyviai išnaudoja kontrasto principą. Jis tik ką matė, kaip Vinculis „stovi lyg prikalts, matyti netgi laiko išblukintos jo akys, o visas jis atrodo lyg žvėrelio kailis ištemptas anapus stiklo. Žvėrelio akys baugiai lydi tolstantį pienininką. Staiga Vinculis pamato autorių, supranta, kad jis žiūri į jo langą, sujuda“.

Pirmą kartą skaitydamas novelę, šitoje vietoje lauki, žinoma, visai ne to, kuo novelės veiksmas iš tiesų užsibaigs. Tiesa, jau suvoki, kad autoriaus pažadėta „paskaita apie kūrybos procesą“ yra aiškus blefas, bet tikiesi ir tiesiog lauki, kad štai išeis Vinculis iš savo trobos, prieis prie autoriaus ir abu – senas kaimo žmogus, dar išsaugojęs biliūnišką moralę ir autorius, intelektualas, mąstantis apie tai, kaip toli mūsų nuo jos nutolta, – paskelbs bent moralinį nuosprendį, jeigu jau nieko nepadare, kad patį įvykį pakreiptų kita linkme. Iki paskutinės akimirkos tuo tiki. „Netrukus jis jau žengia pro duris laukan, trupučiuką dreba kelių blauzdos. Tipena artyn ir priėjęs sako:“... Net dabar, kai matai, kad puslapio vidury novelė baigiasi, kai visos detalės (tas palyginimas su ištemptu žvėrelio kailiu, tas kelių blauzdų drebėjimas, tas tipenimas) liudija, kad senis tikrai išgyvenęs baisų sukrėtimą, dar tiki tuo garsiai ištarsimu nuosprendžiu. Ir tada lyg perkūnas iš giedro dangaus krinta Vinculio žodžiai:

„– Girdėjai, kaip pylė į Marazyno kalaite?! Net kiemas dūmais pakvipo!..“

Išmušti iš vėžių tokios netikėtos reakcijos, jau beveik su pasipriešinimu ar net atviru priekaištu skaitome ir autoriaus komentaro pradžių:

„Jo balsas dirbtinai pastiprintas, pilnas suvaidinto pasitikėjimo: taip taip, nieko tokio čia nebuvo, ir Vinculis perėjo į šaudančiųjų ir stipriųjų lagerį“.

Jau citavome Apučio, kaip autoriaus, nuostatą, kad žmogų reikia pamatyti akimirksniu, žaibiškai, kol jis nepradėjo vaidinti, apsimetinėti. Šitos nuostatos čia lyg ir būtų laikomasi, jei ne kiek dvi-

prasmiska sakinio struktūra ir ypač jo pabaiga. Aiškiai girdime du balsus: autoriaus, pastabiai, su psichologiniu įžvalgumu fiksuojančio Vinculio būseną („Jo balsas dirbtinai pastiprintas, pilnas suvaidinto pasitikėjimo“, ir paties Vinculio garsiai neištartus žodžius („taip taip, nieko tokio čia nebuvo“). Bet kam priklauso paskutiniai žodžiai, tas prišlietas sakinyss „... ir Vinculis perėjo į šaudančiųjų ir stipriųjų lagerį“. Ne, ne žodžiai– žodžiai priklauso autoriui. Bet jų prasmė? Tai – baimės sugniuždyto senio kapituliacija ar autoriaus suformuluota liūdna išvada?

Minutei palikę mus su tuo klausimu, autorius dar įterpia cituojamą pastraipą apie pienininką, kad po jos, lyg kažką svarbaus prisiminęs, ištartų svarbiausius novelės žodžius:

Ir vis dėlto: kodėl į pienininką mes žiūrėjome lyg į kokią neliečiamą jėgą, kuri staigiai įsiveržusi, sukrutino mūsų jausmus, ir mes ėmėm plūduriuoti ant šitos veikimo bangos? Kodėl nebandėme skverbtis į šitą žmogų ir neišvertėme jo prieš akis lyg kailinius? Kodėl taip dažnai tuos, kurie savo vikšrais negailestingai važiuoja per mūsų nugaras, paliekame nejudinę, priimame juos kaip savaime privalomus, lyg pats dievas juos tokius mums būtų siuntęs? (p. 469)

4

Po šios retorinių klausimų serijos viskas ima stotis į savo vietas, mūsų pačių klausimams randasi atsakymai. Šūvis po Marazyno ažuolu, kaip ir incidentas siloso duobėje, pasirodo, esą tik ciliiniai buitiniai įvykiai, už kurių autorius išvelgia kažką esmingesnio, prasmingesnio ir grėsmingesnio. Lyg tarp kitko vienoje vietoje įterpęs repliką, kad jaučias „esant kokią to šūvio prasmę“, dabar autorius jau atviru tekstu, tegu ir retorinių klausimų forma, išsako savo didįjį rūpestį, įvykį po Marazyno ažuolu paversdamas prievartos, smurto kupino gyvenimo metafora. Ką gi kita galėtų reikšti tie per mūsų nugaras važiuojantys vikšrai, kurių čia neteko nei pamatyti, nei jų žlegėjimo išgirsti?

Lygindami „Šūvį...“ su novele *Autorius ieško išeities*, turėsime pasakyti, kad jas iš tiesų daug kas jungia, nors yra ir skirtingų motyvų. Jungia žmogaus bukumo, nejautrumo, beširdiškumo, išsūkio ne tik grubiai prievartai, bet ir žmonių abejingumo, susitaikymo motyvai. Skiria pastarojoje novelėje daug didesnis apibendrinimo laipsnis. Novelės „Autorius ieško išeities“ veikėjas studentas, kad ir paskelbęs savo moralinį nuosprendį pasyviai įvykį stebėjusioms mergiškoms (prisiminkime nesavų balsų jo ištartus beveik nesąmoningus žodžius („– Maukit tuojau pat namo!..“)), vis dėlto pirmiausia mąsto apie savo individualią poziciją („Kokia mano vieta šioje duobėje?“), o „Šūvio...“ autorius jau aiškiai apeliuoja į daug platesnę auditoriją – mus, tiesa, nedalyvavusius vaizduojamoje scenoje, bet, aišku, ne kartą pajutusių negailestingus vikšrus ant savo nugarų.

Blefu pavadinę novelės paantraštę „Paskaita apie kūrybos procesą“, dabar jau turėtume atsiimti savo žodžius: autorius turėjo teisę taip pasakyti, nes retorinių klausimų serija liečia ne tik mus, paprastus mirtinguosius, bet ir tuos, kam duota talento galia meniškai apmąstyti kiekvieno įvykio, kiekvieno šūvio prasmę, atskleisti tuos žmogaus sielos užkaborius, kuriuose kaupiasi ir slepiasi ne tik žiaurumo, bet ir susitaikymo su juo bacilos. Tiesiogine apeliacija į žodžio kūrėjus laikyčiau klausimą „Kodėl nebandėme skverbtis į šitą žmogų ir neišvertėme jo prieš akis kaip kailinius?“

Vertėtų atkreipti dėmesį į įdomų autoriaus santykį su savo adresu, neužkraunant jam visos moralinės atsakomybės naštos, bet dalinantis ja. Dėl to „kailinių išvertimo“ galėtume tvirtinti, kad pats autorius gana sėkmingai jį atliko: tiek, kiek galima atlikti dviejų puslapių tekste, mūsų akyse ir sąmonėje virtusiame įspūdingu, sukrečiančiu kūriniu. Kaip išversti kailiniai pasirodė ne tik jokių moralinių skrupulų nesaistomas, savo galia pasitikintis picinininkas, jį išauginusi ir „išmokiusi“ sakintojo žmona, į „šaudančiųjų ir stipriųjų lagerį“ pereinantis įbaugintas ir sugniuždytas Vinculis, bet ir tik iš tolo matomas, tačiau žmonos įtaisytus ragus, atrodo, nuolankiai nešiojantis pušų sakintojas.

Tai lyg ir leistų autoriui jausti savo pranašumą, moralinius imperatyvus pirmiausia adresuojant kitiems. Bet nuo tokios moralizavimo pozicijos apdairiai apsisaugota iš anksto: pats Autorius (rašau iš didžiosios raidės, taip autorių-personažą atskirdamas nuo tiesiog autoriaus) pasodinamas „prie trobos ant akmens“ ir nors po įvykio „delnu nuo kaktos nubraukia prakaitą“ (įsimintina psichologinė detalė!), iš esmės nieko daugiau nepadaro. Štai iš kur tas bendros dalios, bendros atsakomybės jutimas.

Nuolat akcentuodami kiekvienos, net smulkiausios detalės, reikšmingumą ir prasmingumą, dar turėtume atkreipti dėmesį į porą šios novelės motyvų. Jos pradžioje nusakydamas veiksmo laiką (gegužės vidurį) ir vietą (gal ir nedidelį kaimelį, kurio viduryje auga senas ažuolas), autorius siekia ne epinės pilnatvės (kur jau čia jos sieksi dviejų puslapių tekste), o, sakyčiau, suslapsto tam tikrus sprogstamuosius idėjinius užtaisus. Gegužės vidury, vidudienis, Vinculio palangėje žydinti obelis, savotiškas pavasarinis gamtos gyvybingumo triumfas neabejotinai sustiprina mirtį nešančiojo įsibrovimo įspūdį. Seno ažuolo „išpuvusių pilvų“, prie kurio prikalta lentelė su užrašu, kad tai „gamtos paminklas“, palyginimas su „sajunginės reikšmės pensininku“ jaunam šiandieniniam skaitytojui gali net praslysti pro akis, nebesukeldamas ypatingo įspūdžio. To meto sąlygomis tai buvo rizikingai drąsus akibrokštas, tik per stebuklą neužkliuvęs redaktoriams ar cenzoriams: Lengviau buvo ironizuoti įvairiausius „džinsuotus pracisties mylėtojus“, skėščiojančius rankomis, vartančius akis ir patetiškai šūkčiojančius „Kokia titaniška dvasia!..“ Visa novelė kaip kailinius išverčia ne tik šituos „mylėtojus“, bet ir pačią „titanišką dvasią“, atskleidžia totalinę iškilmingų žodžių ir skurdžios, nualintos realybės priešpriešą. Tiesioginių aliuzijų į gilumines socialinio ir moralinio vyksmo priežastis novelėje lyg ir nėra, bet jeigu prie sajunginės reikšmės pensininko įvaizdžio dar pridursime bent du kartus pakartotą rusicizmą „ant buto“, tai kultūrinės rezistencijos dvasia, opoziciškas supančiam gyvenimui bus dar ryškesnis.

Vietoje išvadų

Prievartos, smurto, žmogaus pažeminimo, jo beviltiško priešinimosi kai kada gal net iki galo nesuvokiamai svetimai jėgai motyvų, tokia koncentruota forma nuskambėjusių aptartose novelėse, sklaida aptinkama daugelyje Apučio novelių. Pasitenkinsime tik vienu pavyzdžiu iš chrestomatine tapusios jo novelės *Horizonte bėga šernai*. Uošviui, ašarotom akim žiūrinčiam į suluošintą žentą, „atėjo mintis, kad vaikšto kažkas svetimas, tolimas ir baisus jų miškais ir laukais, niekas dar jo nematė, niekur nesutiko, bet jis yra čia pat, užsuka į kiekvieną sodybą, į kiekvienes namus, sėdi traktoriuje arba ant plūgų prikabinėtojo vietoje, o žmonės nemato jo, dar niekas nepažįsta“. (p. 359)

Juozas Aputis anksti buvo perpratęs šitos svetimos ir tolimos jėgos prigimtį, esmę, žmogų, slegiantį, deformuojantį jos poveikį ir visais iki parabolės išaugančiais buities vaizdais ir situacijomis, duobės, vikšrų, geležinių pirštų įvaizdžiais ir metaforomis bandė žadinti pasipriešinimo dvasią.

Kiek daug neišrėkto skausmo, nevilties, protesto buvo užgniaužta rašytojo sieloje anais metais, galime spręsti iš kūrinių, parašytų jau atgavus nepriklausomybę. Turiu omeny naujoje Apučio novelių knygoje *Vieškelyje džipai* (2005) esantį skyrių „Atminų novelės“. Bet tai jau būtų kitos interpretacijos tema.

Literatūra

Juozas Aputis. *Gegužė ant nulūžusio beržo*, Vilnius: Vaga, 1986.